

СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

УДК 378.329.78

КАДРОВІ РЕСУРСИ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

HUMAN RESOURCES EDUCATION IN THE CONTEX SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Олена ГАРАЩУК,

*доктор економічних наук,
Державна інспекція навчальних
закладів України, Київ*

Віра КУЦЕНКО,

*доктор економічних наук,
Державна установа «Інститут
економіки природокористування та
сталого розвитку Національної
академії наук України», Київ*

Olena GARASHCHUK,

*Doctor in Economics,
State inspection of educational
institutions of Ukraine*

Vira KUTSENKO,

*Doctor in Economics,
Public Institution «Institute of
Environmental Economics and
Sustainable Development of the
National Academy of Sciences of
Ukraine», Kyiv*

Розкривається сутність і значення кадрових ресурсів вищої освіти, їх роль у підвищенні якості освіти, забезпеченні сталого розвитку, формуванні економіки знань. Наведено характеристику останньої. Аналізується мережа закладів вищої освіти України, її кадрові ресурси по регіонах. Розроблено модель сучасного викладача вищого навчального закладу в аспекті його особистісних професійних характеристик. Рекомендуються заходи, реалізація яких сприяла б підвищенню професійно-кваліфікаційного рівня викладацького складу з використанням різних методичних підходів. Обґрунтовано доцільність розробки в кожному навчальному закладі системи підвищення професійно-кваліфікаційного рівня професорсько-викладацького складу за методологією, що базується на широкому спектрі наукових принципів.

Ключові слова: *принцип, ресурси, професорсько-викладацькі кадри, сталий розвиток, економіка знань.*

The essence and importance of human resources in higher education. Underlines their role in improving the quality of education, sustainable development, the formation of knowledge economy. The characteristics specified economic model. We analyze the parameters of the existing network of higher educational institutions of Ukraine, its human resources by comparing the population of different regions, the number of students with the presence among human resources PhDs. A model of the modern university teachers as a professional. Served characteristic features of modern Japanese teacher school. Settle measures, implementation of which would contribute to ensure the increase of professional qualification of the teaching staff, based on the use of different methodological approaches. The necessity of development in each school system of increase of professional qualification of faculty members, using a methodology, which was based on a wide range of scientific principles.

Key words: *principle, resources, professors and teaching staff, sustainable development, knowledge economy.*

«Людство вступає в новий етап цивілізації, на якому рушійною силою є цінності, створені знаннями»

Т. Сакайя

Постановка проблеми. ХХІ століття – це період активного розвитку економіки, в основі якої лежать знання. Саме тому освіту вважають відправною точкою економічного та науково-технічного прогресу. Відставання в розвитку освіти прямо чи опосередковано позначається на конкурентоспроможності країни. Тому високорозвинені держави приділяють надзвичайно велику увагу трансформації економіки, формуванню нової системи соціально-економічного розвитку. В Україні важлива роль відводиться конвергенції національної освіти в європейський і світовий простір, що є передумовою посилення взаємозв'язку між вищою освітою та реальною економікою, зокрема такою, що базується на знаннях, сприяє забезпеченню сталого розвитку.

Як відомо, економіка знань характеризується наступним:

- інтеграцією освіти, науки та виробництва;
- необхідністю безперервності навчання, підвищення рівня освіти й кваліфікації працівників;
- посиленням ролі освіти в соціально-економічному розвитку країни та підвищенням вимог до неї;
- інтелектуалізацією всіх сфер діяльності (переважанням у загальній чисельності працівників осіб, зайнятих здебільшого в інноваційній сфері);
- активною генерацією людиною знань унаслідок переосмислення інформації, що є основним ресурсом розвитку не лише освіти, а й соціально-економічної сфери в цілому;
- перетворенням знань та інформації на фундамент економічних процесів;
- інтенсивним використанням знань для забезпечення соціально-економічного розвитку;
- зростанням потреби у висококваліфікованих кадрах, у т. ч. вищої школи, де готуються фахівці для всіх галузей економіки.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Різні аспекти розвитку освіти в контексті забезпечення функціонування економіки знань досліджували М. Галан, М. Згуровський, В. Кремень, Л. Лавриненко, Г. Пилипенко, Ю. Пилипенко, Е. Прушківська, М. Ушакова та інші. Проте в цьому контексті ще багато проблем залишається недостатньо дослідженими, у тому числі щодо впливу кадрового ресурсу на забезпечення сталого економічного розвитку. Тому саме обґрунтування шляхів його покращення є метою нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом, на жаль, нерідко спостерігається така ситуація, коли знання, отримані українськими студентами, виявляються не затребуваними. Скажімо, випускники-економісти не здатні до практичної діяльності в реальному економічному середовищі. Роботодавці пред'являють вимоги перш за все до професійних компетенцій, тобто критерієм якості підготовки випускників до професійної діяльності стають їх уміння,

навички, здатність до гнучкості в умовах ринку. У забезпеченні цього важлива роль відводиться кадровим ресурсам вишів, їх трудовому потенціалу¹. Цей чинник є однією з причин недостатньої якості підготовки кадрів в українських вищих навчальних закладах, зокрема порівняно з розвиненими державами. Важливо зазначити, що Конференція ЮНЕСКО з вищої освіти (Париж, 1998 р.) визначила вищу школу найважливішим чинником розвитку людства, гарантом зберігання та збільшення матеріальних і духовних цінностей та інститутом, який об'єднує всі народи в один дім.

Вища освіта сприяє забезпеченню сталого розвитку, у зв'язку з чим в Україні вже на початку 90-х років минулого століття досить швидкими темпами зростала мережа вищих навчальних закладів і студентів у них. Одночасно ринок викладачів цих закладів із відповідною фаховою підготовкою не зміг так швидко відреагувати на зміни кон'юнктури. В таких умовах дефіцит висококваліфікованих викладачів покривався непрофесіоналами, що негативно позначилось на якості підготовки кадрів.

Саме в цей час почала формуватися широка мережа недержавних вишів, які з 2004 р. називаються приватними. Відомо, що значна частина з них спрямувала свою діяльність не на надання глибоких знань, а на отримання студентами документа про вищу освіту. Щоправда, останнім часом на платній основі здійснюють підготовку фахівців не лише приватні, а й державні виші (табл. 1).

З одного боку, це знижує якість освіти, зокрема вищої, а з іншого – зберігає кадровий склад вищого навчального закладу².

Дотепер Україна володіє найбільшою в Європі мережею вищих навчальних закладів, серед яких лише III–IV рівня акредитації на кінець 2014/15 н.р. налічувалося 277. Досить насиченою залишається мережа вишів у розрахунку на 1 млн населення, яка у 5 разів є більшою, ніж, наприклад, у Туреччині.

У сучасних умовах спостерігається тенденція до зниження якості освіти в Україні, причому в усіх освітніх ланках, у тому числі післядипломній освіті, зокрема аспірантурі. Щодо останньої, то фахівці цю тенденцію пов'язують з практичною відсутністю на багатьох спеціальностях конкуренції; зарахуванням в аспірантуру випускників вищих навчальних закладів без відповідного стажування в наукових колективах; відсутністю навиків науково-дослідної діяльності і початкових розробок з обраної теми дослідження; застарілістю матеріально-технічної бази практично всіх навчальних закладів і низькими темпами її модернізації². Останнє спричинено й недостатнім рівнем фінансового забезпечення (табл. 2).

¹ Як структурні компоненти трудового потенціалу враховуються фізичне і психічне здоров'я, когнітивні (освітньо-кваліфікаційні) можливості, творчі здібності (креативність), комунікабельність, культурний, моральний рівень, які послідовно агрегуються: спочатку в психофізичний, інтелектуальний, комунікативний потенціал, а потім – в енергетичний і соціально-психологічний – складові соціальної дієздатності, інтелектуального показника якості трудового потенціалу [1].

² До речі, 2011 р. Кабінетом Міністрів України була прийнята Постанова «Про затвердження національної рамки кваліфікації» – своєрідний нормативний документ, який забезпечує контроль за рівнем освітньої та фахової підготовки.

Мережа вищих навчальних закладів на початок 2014/15 навчального року, за формами власності*

Показник	І–ІІ рівнів акредитації				ІІІ–ІV рівнів акредитації			
	Всього	Форма власності			Всього	Форма власності		
		державна	комунальна	приватна		державна	комунальна	приватна
Чисельність закладів, усього, одиниць	387	144	179	64	277	187	10	80
Кількість студентів, усього, чол.	251271	117318	106578	27375	1437955	1286167	24236	127552
У тому числі на відділеннях:								
денних	218175	96976	98591	22608	935118	858680	18079	58359
вечірніх	2159	41	2113	5	2638	2250	-	388
заочних	30937	20301	5874	4762	500199	425237	6157	68805
Прийнято, усього, чол.	69463	31641	29660	8162	291647**	263141	4878	23628
У тому числі на відділення:								14126
денні	60205	26168	27282	6755	209427	201006	4295	
вечірні	495	-	491	4	309	305	-	4
заочні	8763	5473	1887	1403	71911	61830	583	9498
Випущено, усього, чол.	79090	37548	30772	10770	405392***	357099	5819	42474
У тому числі з відділень:								
денних	65944	29388	28074	8482	227609	204907	3667	19035
вечірніх	546	20	526	-	1149	997	-	152
заочних	12600	8140	2172	2288	176634	151195	2152	23287

* Джерело: [2, с. 8].

** Прийнято осіб на початковий цикл навчання (без тих, що прийняті для продовження навчання з метою здобуття більш високого освітньо-кваліфікованого рівня).

*** Випущено фахівців (без тих, що закінчили відповідний цикл навчання, зокрема бакалаврат, і продовжують навчання з метою здобуття більш високого освітньо-кваліфікаційного рівня).

Видатки зведеного бюджету України на освіту, 2000–2014 рр.*

Показник	Загальні видатки бюджету, млн грн	Частка, % від		Видатки на окремі підгалузі, % від видатків на галузь	Загальні видатки бюджету, млн грн	Частка, % від		Видатки на окремі підгалузі, % від видатків на галузь
		загальних видатків	ВВП			загальних видатків	ВВП	
		2000				2012		
Всього	48148,6	100,0	100,0	X	492454,7	100,0	100,0	X
З них на освіту, усього	7085,5	14,7	4,2	100,0	101560,9	20,6	7,0	100,0
У тому числі: дошкільну	789,0	1,6	0,5	11,1	14627,7	3,0	1,0	14,4
загальну середню	2564,6	5,3	1,5	36,2	42459,1	8,6	2,9	41,8
професійно-технічну	429,1	0,9	0,3	6,1	6034	1,2	0,4	5,9
вищу	2285,5	4,7	1,3	32,3	29335,9	6,0	2,0	28,9
		2005				2013		
Всього	141989,5	100,0	100,0	X	505843,8	100,0	100,0	X
З них на освіту, усього	26801,8	18,1	6,1	100,0	105538,7	20,9	7,3	100,0
У тому числі: дошкільну	2940,7	2,0	0,7	11,0	15662,4	3,1	1,1	14,8
загальну середню	11158,8	7,4	2,5	41,6	44233,2	8,7	3,0	41,9
професійно-технічну	1749,9	1,1	0,4	6,5	6359,8	1,3	0,4	6,0
вищу	7934,1	5,7	1,8	29,6	30003,1	5,9	2,1	28,4
		2010				2014**		
Всього	377842,8	100,0	100,0	X	364087,7	100,0	100,0	X
З них на освіту, усього	79826,0	21,1	7,4	100,0	71767,9	19,7	6,4	100,0
У тому числі: дошкільну	10238,3	2,7	0,9	12,8	10719,5	2,9	1,0	14,9
загальну середню	32852,4	8,7	3,0	41,2	30369,0	8,3	2,7	42,3
професійно-технічну	5106,2	1,4	0,5	6,4	4194,2	1,2	0,4	5,8
вищу	24998,4	6,6	2,3	31,3	20483,0	5,6	1,8	28,5

* Джерело: [2, с. 3].

** Включаючи видатки бюджетів Автономної Республіки Крим та міста Севастополь.

Наведені дані свідчать про зниження останнім часом видатків на освіту майже в усіх її ланках, що негативно позначається на якості підготовки кадрів. Відповідно, значна частина випускників вітчизняних вишів потрапляє до лав безробітних. Нині серед молодих людей, згідно із статистикою, близько 14 % – безробітні, понад 60 % молодих фахівців не можуть знайти роботу за

спеціальністю [3]. Тому сьогодні вкрай важливим є забезпечення конвергенції вітчизняної вищої школи в освітній європейській простір, щоб подолати зазначену тенденцію й економічну кризу в нашій країні. Адже, як свідчать результати наших досліджень, між якістю кадрових ресурсів реальної економіки та результативністю останньої існує пряма кореляційна залежність. Звідси випливає, що причини зниження валового внутрішнього продукту України 2014 року на 21,7 %, а у першому кварталі поточного року – на 6,5 % значною мірою спричинені ситуацією у вітчизняній системі освіти, зокрема вищій. До речі, ще 2,5 тис. років тому Платон зазначав, що процвітає лише та країна, якою управляють спеціально підготовлені кадри. Іншими словами, серед причин зниження економічних показників суттєву роль відіграє кадровий чинник.

Щоправда, останнім часом мережа вищих навчальних закладів в Україні швидкими темпами скорочується (див. табл. 1), як і обсяги підготовлених ними кадрів. Проте загальна кількість останніх залишається значною. Скажімо, у середньому за рік вищими навчальними закладами I–II рівня акредитації випускається близько 80 тис. фахівців, III–IV – понад 400 тис., однак це практично не позначилось на якісному складі кадрового потенціалу як соціальної сфери, так і реальної економіки в цілому.

Значна частина вищих навчальних закладів демонструє низький рівень знань, що потім позначається й на рівні розвитку галузей, де їхні випускники працюють, у тому числі освіти. Невисокий рівень знань виявили старшокласники, які 2015 року проходили тестування з української мови та літератури. Так, у тестуванні взяли участь 275 тис. чол., з яких максимальний бал набрало 158; 20 % із присутніх не приступили до написання роботи, а майже 9 % не набрали прохідного бала.

У сфері освіти дотепер працює 1,7 млн, у вищій школі – 140 тис. осіб. Лише у вишах III–IV рівня акредитації науково-педагогічний колектив налічує 69,6 тис. кандидатів і 14,3 тис. – докторів наук. Із них звання доцента мають 47,4, професора – 12,6 тис. У цілому це потужний науково-освітній потенціал, і сьогодні досить важливим завданням є забезпечення його ефективного використання, зосередженого в кожній ланці освіти. Останньому має сприяти створення в усіх навчальних закладах відповідних умов. Наразі вони такі, що значна частина професорсько-викладацького складу не отримує задоволення від своєї роботи. Зокрема, серед опитаних лише 12 % повністю задоволені своєю діяльністю, 54 – задоволені певною мірою, 3 % – абсолютно не задоволені, а решта – не відповіли. Разом із тим, слід підкреслити, що 80 % респондентів не влаштовує рівень оплати їхньої праці.

На ефективність використання кадрового потенціалу освітньої сфери впливає й територіальний розподіл спеціалістів. Як свідчать результати наших досліджень, професорсько-викладацький склад (зокрема, кандидати і доктори наук) в основному зосереджений у Львівській, Одеській, Харківській областях та місті Київ. Якщо в цих регіонах налічується 48,9 % студентів, то кандидатів наук – 50,8, докторів – 55,9 %, що не відповідає не лише чисельності студентів, але й населення (табл. 3).

Частка населення, студентів, кандидатів і докторів наук по регіонах, 2014/15 н.р., %*

Область, навчальний заклад	Населення	Студентів	Кандидатів наук	Докторів наук
Україна	100	100	43,9	9,0
Київська	3,8	1,8	1,0	0,8
Житомирська	2,8	1,2	1,2	1,1
Чернігівська	2,4	1,2	1,0	0,6
Київський національний університет ім. Т. Шевченка	-	-	58	19

* Джерело: [2, с. 8; 4, с. 28].

Очевидна особливо велика різниця у забезпеченості вищих навчальних закладів докторами наук: якщо частка останніх у середньому по Україні становить 9 %, то в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка – 19, тобто в останньому практично кожен п'ятий викладач – доктор наук. Саме тому він займає найвищий рейтинг серед вишів України.

У зв'язку із зазначеним у край важливою є необхідність забезпечення постійного зростання якісного складу професорсько-викладацького колективу кожного вищого навчального закладу, керуючись сучасним розумінням сукупності притаманних викладачеві необхідних особистісних характеристик, а саме: професіоналізму, компетентності, самоосвіченості, харизматичності, конкурентоспроможності та мобільності.

Формуванню такого викладача приділяють велику увагу в розвинених країнах світу. Наприклад, в Японії вважають, що викладач вишу має:

- бути відмінним членом суспільства;
- бути здатним до соціального та людського спілкування, самоорганізації та саморозвитку;
- глибоко знати свій предмет;
- володіти управлінськими та комунікативними здібностями;
- активно реагувати на зміни в суспільстві [5].

Таким чином, кожен викладач вищого навчального закладу, щоб забезпечувати підготовку висококваліфікованих фахівців, активних учасників розбудови економіки знань, сталого соціально-економічного розвитку має постійно підвищувати свій як загальноосвітній, так і професійно-кваліфікаційний рівень. Основними шляхами досягнення цього мають бути:

- участь у наукових дослідженнях, написанні індивідуальних та колективних праць, роботі різних наукових шкіл, де відбувається обмін думками;
- відвідування курсів підвищення кваліфікації. Як відомо, згідно з чинним законодавством, кожен викладач вищого навчального закладу має, як мінімум, один раз на 5 років проходити навчання на курсах, проте не всі дотримуються цього. Згідно з даними Центру експертизи освіти, серед опитаних лише керівників вишів близько 15 % не підвищували кваліфікацію на зазначених

курсах більше ніж 10 років, а 12,6 % – ніколи не відвідували їх. Щоправда, вони надають перевагу таким елементам підвищення кваліфікації, як участь у практичних семінарських заняттях, стажуванню, у тому числі за рубежом, роботі в міжнародних проектах, цільовому навчанню, підготовці наукових і науково-методичних робіт тощо.

ВИСНОВКИ

Результати нашого дослідження підтверджують необхідність розробки та реалізації системи підвищення якісного складу професорсько-викладацького колективу вишів. В основу побудови цієї системи слід покласти наступні принципи: науковості, системності, демократичності, реалістичності, комплексності, багаторівневості, перспективності тощо.

Це, на наш погляд, має сприяти формуванню в колективах вищих навчальних закладів професіоналізму, атмосфери взаємовимогливості, що позитивно позначиться на якісних параметрах кадрового ресурсу та забезпеченості сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Леонидова Г.В. *Здоров'є молодого покоління в контексті модернізації територій* / Г.В. Леонидова, К.А. Устинова, А.Н. Гордиевская // *Вопросы статистики*. – 2015. – № 4. – С. 47–56.
2. *Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року. Статистичний бюлетень*. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 169 с.
3. *Про участь центральних та регіональних органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців у формуванні трудового потенціалу держави та професійній підготовці робітників для сучасної економіки України: матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань науки та освіти [Електронний ресурс]*. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – Режим доступу: kno.rada.gov.ua/konosviti/doccatalog/document?id=52883.
4. *Статистичний щорічник України за 2012 рік*. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 552 с.
5. Галан Н.І. *Японські університети у «потрійній спіралі»: приклад Тохоку* / Н.І. Галан // *Наука та інновації*. – 2010. – №3. – С. 55–65.
6. *Варшавская Е.Я. Молодёжь, исключенная из сферы занятости и образования, в странах ЕС и России* / Е.Я. Варшавская // *Вопросы статистики*. – 2015. – № 4. – С. 30–44.
7. *Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року [Електронний ресурс]* / Нац. Ін-т стратег. дослід. // *Стратегічні пріоритети*. – 2009. – №3 (12). – С. 11–30. – Режим доступу: dniprorada.gov.ua/hles/gumanitar-2020.pdf.
8. *Модернізація соціокультурної сфери України в контексті побудови соціально орієнтованої економіки та євроінтеграції*. – К., 2014. – 40 с.
9. *Куценко В.І. Вища освіта України в контексті євроінтеграції: шляхи модернізації* / В.І. Куценко; Державна установа «Інститут економіки

природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. – 44 с.

10. Прушківська Е.В. Освіта як складова людського капіталу / Е.В. Прушківська // Вісник ЗНУ: зб. наук. ст. – 2008. – №1(3). – С. 119–124. – (Економічні науки).

REFERENCES

1. Leonidova G.V. Health of the younger generation in the context of the modernization of territories / G.V. Leonidova, K.A. Ustinova, A.N. Gordievskaya // *Voprosy statistiki*. – 2015. – vol. 4. – P. 47–56.

2. *Osnovni pokaznyky diyalnosti vyshchych navchalnyh zakladiv Ukrayiny na pochatok 2014/15 navchalnoho roku. Statystychnyy byuleten*. – K. : State Statistics Service of Ukraine, 2015. – 169 p.

3. *Materials hearings The participation of central and regional executive authorities, associations of employers in shaping employment potential of the state and the training of workers for the modern economy of Ukraine : Committee of Verkhovna Rada of Ukraine on Science and Education, 2012 [Electronic resource]*. – Available at : [kno.rada.gov_ua/konosviti/doccatalog/document?id=52883](http://kno.rada.gov.ua/konosviti/doccatalog/document?id=52883).

4. *Statystychnyy shchorichnyk Ukrainy za 2012 rik*. – K. : Derazhyna Statistics Service of Ukraine, 2013. – 552 p.

5. Halan N.I. Japanese universities in the «triple helix»: example Tohoku / N.I. Halan // *Nauka ta innovatsii*. – 2010. – vol. 3. – P. 55–65.

6. *Varshavskaya Ye.Ya. Young people excluded from employment and education in the EU and Russia / Ye.Ya. Varshavskaya // Voprosy statistiki*. – 2015. – vol. 4. – P. 30–44.

7. *The concept of humanitarian development of Ukraine till 2020 [Electronic resource] / Nat. inst strateg. exper. // Strategic Priorities*. – 2009. – vol. 3(12). – P. 11–30. – Access mode: dniprorada.gov.ua/hles/gumanitar-2020.pdf.

8. *Modernizatsiya sotsiokulturnoyi sfery Ukrayiny v konteksti pobudovy sotsialno oriyentovanoyi ekonomiky ta yevrointegratsiyi*. – K., 2014. – 40 с.

9. Kutsenko V.I. Vysha osvita Ukrayiny v konteksti yevrointehratsiyi: shlyakhy modernizatsiyi / V.I. Kutsenko // *State Institution «Institute of Environmental Economics and Sustainable Development of the National Academy of Sciences of Ukraine»*. – K.: RC IEPSSR NAS Ukraine, 2015. – 44 p.

10. Prushkivska E.V. Education as a component of human capital / E.V. Prushkivska // *Visnyk ZNU : zb. nauk. st.* – 2008. – vol. 1(3). – P. 119–124. – (Ekonomichni nauky).